

LATVIJAS UNIVERSITĀTE
HUMANITĀRO ZINĀTŅU FAKULTĀTE
LATVISTIKAS UN BALTISTIKAS NODAĻA
BALTU VALODNIECĪBAS KATEDRA

49.

**Artura Ozola dienas
k o n f e r e n c e**

**A. BĪLENSTEINA GRAMATIKAI
„DIE LETTISCHE SPRACHE..“ (1863–1864) — 150**

REFERĀTU ANOTĀCIJAS
UN KOPSAVILKUMI

RĪGA
2013. GADA 15. MARTS

Konferences programmas komiteja:

Aleksejs ANDRONOVS / Алексей АНДРОНОВ

Sanktpēterburgas Valsts universitāte / Санкт-Петербургский государственный университет

Laimute BALODE

Latvijas Universitāte, Helsinku universitāte / Helsingin yliopisto

Grasilda BLAŽIENE / Grasilda BLAŽIENĒ

Lietuviešu valodas institūts / Lietuvių kalbos institutas

Bronius MASKULŪNS / Bronius MASKULIŪNAS

Šauļu Universitāte / Šiaulių universitetas

Lidija LEIKUMA

Latvijas Universitāte

Edmunds TRUMPA / Edmundas TRUMPA

Latvijas Universitāte

Pēteris VANAGS

Latvijas Universitāte, Stokholmas universitāte / Stockholms universitet

ISBN 978-9934-8387-0-5

© Latvijas Universitātes Baltu valodniecības katedra, 2013

Visvalža iela 4a, Rīgā, LV-1050

Saturs

Aleksejs Andronovs. Par zilbes intonācijām vecajos baltu valodu tekstos un aprakstos	4
Grasilda Blažienė. Prūsišķų tikrinių vardu gramatika	6
Anna Frīdenberga. Vārddarināšanas kategorijas atvasinājumiem ar <i>-um-</i> Georga Manceļa darbos.....	7
Austris Grasis. Latviešu literārā (draugu) biedrība un Bīlenšteina ceļa sagatavotāji	8
Gintarė Judžentytė. Semantiniai vietas prievieksmių tyrimai pirmosiose latvių ir lietuvių mokslinėse gramatikose, jų raida.....	9
Sarma Kļavina. A. Bīlenšteina gramatika „Die lettische Sprache.“, tās tapšana un devums Eiropas valodniecībai	11
Antra Kļavinska. Etnonīmiskās leksikas variatīvitāte latgaliešu folkloras tekstos	12
Rolandas Kregždys. Baltų kalbų $\check{O} \leftrightarrow \bar{e}$ ($\leftarrow i\check{O}$) kamienų variantų (denominatyvų) su <i>deiv-/ diev-</i> semantinės raidos ypatumai	14
Lidija Leikuma. F. Trasuna „Skolas dorzs“ (1909) kā latviešu rakstu valodas vēstures avots.....	16
Bronius Maskuliūnas. Rašybos įvairavimas Jokūbo Morkūno <i>Postilėje</i> (1600)	18
Aušra Rimkutė. 1883–1916 metų katekizmų religinių vietų pavadinimai	19
Dovilė Tamulaitienė. Keletas pasvarstymų dėl lietuvių priesaginių vardažodžių kirčiavimo sistemos susiformavimo	20
Edmunds Trumpa. Par zilbes intonācijām latgalisko izlokšņu rietumu perifērijā	22
Sandra Ūdre. Vārdrindas ar <i>ni — ni</i> frazeoloģiskās potences	24
Vilma Zubaitienė. Kristijono Gotlybo Milkaus gramatikos (1800) santykis su Povilo Ruigio (1747) gramatika	25

REFERĀTU ANOTĀCIJAS UN KOPSAVILKUMI PRANEŠIMU ANOTACIJOS IR SANTRAUKOS ANNOTATIONS & SUMMARIES

Aleksejs Andronovs / Алексей Андронов
(Sanktpēterburgas Valsts universitāte /
Санкт-Петербургский государственный университет)

Par zilbes intonācijām vecajos baltu valodu tekstos un aprakstos

Baltu valodas pieder pie poliakcentām valodām, resp., tādām, kas izmanto dažādus uzsvērtās zilbes izcelšanas veidus — zilbes intonācijas. Eiropā šā tipa valodas R. Jakobsons (1931: 157, 159) ir apvienojis Baltijas poliakcento valodu savienībā (zviedru, norvēģu, dāņu, igauņu, latviešu, lietuviešu, tāpat vācu un kašubu valodu ziemeļu izloksnes), poliakcentas ir arī slovēņu, serbu, horvātu valodas, tāda bijusi sengrieķu valoda. Baltu valodās zilbes intonācijas tiek šķirtas tikai garajās zilbēs; pirmvalodā tās rekonstruētas gan uzsvērtajās, gan neuzsvērtajās garajās zilbēs, mūsdienu izlokšņu aprakstos (latviešu valodā arī literārās izrunas aprakstos) tāpat tiek minētas arī neuzsvērtos garo zilbju intonācijas.

Zilbes intonācijām ir tieksme nivelēties (DLKG 2006: 39; Laua 1997: 105; LVPPV 1995: 25), to saglabāšana tiek uzskatīta par arhaisku parādību (Zinkevičius 1980: 47–48; Rudzīte 1993: 108–109). Sistēmas, kam vienlaikus piemīt gan zilbes intonācijas (resp., toņi), gan uzsvars, arī valodu tipoloģijas skatījumā tiek dēvētas par nestabilām, pārejošām (Касевич 1983: 178–182). Turklāt pastāv viedoklis, ka zilbes intonācijas ir zināmā mērā sekundāras fonoloģiskās sistēmas vienības, kam ir tikai „vārda pierasta skanējuma nodrošinātājas“ loma (LVPPV: 25) un neliela funkcionālā slodze (pretēji apgalvo R. Grīse, sk. viņas darbu apkopojumu (Grīse 2008)); intonāciju atšķirība sava kompleksā rakstura dēļ ir grūti fiksējama instrumentālos pētījumos. Domājams, ka tas fakts, ka zilbes intonācijas baltu valodās tika pamānītas vēl pirms zinātniskās valodniecības izveidošanās, liecina par šās parādības realitāti un pastāvēšanu valodas runātāju (zem)apziņā. Tiek uzsvērts arī, ka bērnībā apgūtās zilbes intonācijas ir ļoti noturīgas un

„ļoti mazā mērā pakļaujas apzinātai veidošanai“, kas kavē vienotas normas izveidi (Laua 1997: 106).

Šajā referātā mēģināts apkopot informāciju par to, kad un kā zilbes intonācijas sāka parādīties baltu valodu tekstos un pirmajos šo valodu aprakstos, tāpat skaidrot atšķirības, kas vērojamas šās parādības vēsturē.

Šķirami vairāki jautājuma aspekti:

— zilbes intonāciju pirmais fiksējums rakstu avotos un to pirmais apraksts, resp., gramatiku autoru domas par tām;

— kādas uzbūves zilbēs tiek rādītas (un aprakstītas) zilbes intonācijas (diftongos un diftongiskajos savienojumos (ar kādiem patskaņiem) vai garajos monoftongos);

— vai rakstībā parādās un vai aprakstos tiek minētas arī neuzsvērto zilbju intonācijas;

— kā zilbes intonācijas tiek raksturotas, kādu jēgu tām piedēvē apraksta autors.

Latviešu valodā zilbes intonācijas tikušas pamanītas krietni vēlāk nekā senprūšu un lietuviešu valodā — pirmo divu intonāciju sistēmas aprakstu un apzīmēšanu saista ar O. Rozenbergera 1830. g. gramatiku (Grabis 1981: 59–60), bet trīs intonācijas pirmais 1873. g. aprakstījis P. Krumbergs (Ozols 1965: 556–557); abi autori sniedz ziņas par zilbes intonācijām visu tipu garajās zilbēs. Senprūšu valodas zilbes intonācijas atspoguļotas jau 1561. g. katehisma rakstībā (divskaņos). Savukārt lietuviešu valodā pirmie mēģinājumi apzīmēt zilbes intonācijas (tāpat divskaņos) nāk no 17. gs. (J. Rēzas un D. Kleina darbi — sk. Šinkūnas 2010: 10); pirmais adekvātais to apraksts (arī monoftongos) sniegts 1737. g. anonīmajā gramatikā „Universitas lingvarum Litvaniae“ (Eigminas 1981: 44–49). Šķiet, ka šis intervāls laikā ir saistāms ar zilbju intonāciju fonētisko atšķirību baltu valodās: senprūšu un lietuviešu valodā kāpjošās un krītošās intonācijas opozīcija ir cieši saistīta ar divskaņu attiecīgo komponentu pagarinājumu, kas vieglāk uztverams un nepazūd arī mūsdienu lielpilsētu vienkāršrunā, bet latviešu valodā tāda skaidra sakara starp zilbes intonāciju un intonējamā segmenta komponentu garumu nav. Zināma loma bija arī tam, ka senprūšu un lietuviešu valodā uzsvars ir brīvs, tātad nepieciešamība norādīt uzsvērto zilbi pievērsa rakstniecības darbinieku uzmanību prosodijas jautājumiem agrāk, nekā tas notika latviešu valodniecībā.

Grasilda Blažiene / Grasilda Blažienė
(Lietuviešu valodas institūts / Lietuvių kalbos institutas)

Prūsiškų tikrinių vardų gramatika

Onomastams jau seniai aišku, kad darbo ir tyrinėtinos medžiagos jie tikrai nestokos, nes tikrinių vardų skaičius didėja kasdien, plečiasi tyrimų laukas, t. y. įvardijama vis daugiau objektų ir reiškinių, tad senosios klasifikacijos jau darosi nebeaktualios ir yra pildytinos. Atsiranda ir naujų terminų, pvz. **bionimai**, yra gyvųjų objektų vardai, ir **abionimai**, negyvųjų objektų vardai (žr. *Namenarten und ihre Erforschung. Ein Lehrbuch für das Studium der Onomastik*. Hrsg. von Andrea Brendler und Silvio Brendler, 2004. Hamburg: baar.). Beje, abiejų pateiktų terminų autorius yra Silvio Brendler, aprašęs juos minėtoje ir baltų žemėse beveik necituojamoje knygoje (p. 43). Taip pat pas mus neprigijo ir nomemos terminas, pasiūlytas to paties Silvio Brendler 2008 metais labai sudėtingoje monografijoje *Nomematik. Identitätstheoretische Grundlagen der Namenforschung (insbesondere der Namengeschichte, Namenlexikographie, Namengeographie, Namenstatistik und Namenstheorie.)*. Hamburg: baar. Pasak Silvio Brendler, **nomema** (vardas) yra sisteminimas, kuriam priskirtini visi funkciškai (referenciškai) ir kartu gramatiškai (struktūriškai) identiškai konkretinimai (vardų egzistavimas) ir realizacijos (vardų variantai) (Silvio Brendler ibd. 89). Šio pranešimo tikslas yra ne diskutuoti su teoretikais, bet mesti žvilgsnį į rečiau mūsų erdvėje gvildenamus onomastikos dalykus. Kas ta tikrinių vardų gramatika? Kiekvienos kalbos tikrinių vardų visumą galbūt galima apibūdinti kaip tai kalbai būdingą leksikoną, veikiamą ne tik vidinių, bet ir išorinių faktorių (žr. Damaris Nübling, Fabian Fahlbusch/ Rita Heuser. *Namen. Eine Einführung in die Onomastik*. 2012. Tübingen: narr Verlag.). Tikrinių vardų gramatika apima fonologinę, grafeminę, morfologinę, sintaksinę, tekstologinę ir semantinę struktūras, kaip jos pasireiškia tikriniuose varduose (Silvio Brendler ibd. 84–85). Vokiečių mokslininkai tyrė savo onomastinės sistemos, gyvavusios ir tebegyvuojančios, gramatiką. O kaip yra su tik rašto paminkluose, užrašytuose ne pačių kalbos vartotojų, išlikusių tikrinių vardų gramatika? Tas klausimas, jau seniai neduodantis ramybės tezių autorei, ir bus aptartas pranešime.

Anna Frīdenberga
(Latvijas Universitāte)

Vārddarināšanas kategorijas atvasinājumiem ar *-um-* Georga Manceļa darbos

Piedēklis *-um-* ir trešais biežāk lietotais substantīvu piedēklis Georga Manceļa darbos. Atvasinājumus ar *-um-* darina galvenokārt no adjektīviem un verbiem, reti — no substantīviem.

G. Manceļa darbos visvairāk ir atvasinājumu no adjektīviem. No adjektīviem atvasina īpašību nosaukumus, kas pieder pie īpašības nosaukumu vārddarināšanas kategorijas (*nomina qualitatis*). Šiem vārdiem var būt dažāda abstrakcijas pakāpe. Piemēram, abstrakti jēdzieni, *svētums*, *labums*, kā arī konkrētas īpašības, *resnums*, *skābums*. G. Manceļa darbos ir arī daži atvasinājumi ar izskaņu *-uma*, piemēram, *gaišuma*, *agruma* (bet arī *gaišums*, *agrums*). A. Bīlenšteins savā gramatikā „Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen“ min, ka atvasinājumi no adjektīviem ar *-ums* atšķirībā no abstraktajiem īpašību substantīviem ar *-ība* nosauc konkrētas, atsevišķas īpašības vai arī savā ziņā aizstāj adjektīvu nekatro dzimti.

Šiem atvasinājumiem ir tieksme iegūt konkrētu nozīmi, piemēram, *cietums*, *tīrums*, *baltums*.

Samērā daudz G. Manceļa darbos ir deverbālu darinājumu ar piedēkli *-um-*. Tie pieder pie darbības nosaukumu vārddarināšanas kategorijas (*nomina actionis*).

Deverbālo atvasinājumu ar *-um-* semantika ir ļoti daudzveidīga. Tie apzīmē gan pabeigtu darbību (*gājums*, *nākums*), gan darbības rezultātu (*kodums*, *tūkums*), gan darbības rezultātā radušos stāvokli (*reibums*, *trūkums*). Stāvokļa raksturs ir arī vairākiem no prefiksālajiem verbiem atvasinātiem substantīviem, piemēram, *iejūkums*, *ieradums*. Deverbālajiem atvasinājumiem nereti ir arī konkrēta nozīme (*krējums*), dažreiz tie apzīmē vietu, kas radusies darbības rezultātā (*līdums*, *plēsums*). Daži deverbālie atvasinājumi, kas apzīmē pabeigtu darbību, G. Manceļa tekstos sastopami tikai vārdu savienojumos (*akmina=metums*, *saules=vērsums*).

Atvasinājumiem ar *-um-* dažreiz vārda lietojumā saplūst kopā vairākas semantiskās nianšes. Raksturīgi arī tas, ka dažādās nozīmes

pastāv vienlaikus. Piemēram, viens un tas pats vārds var apzīmēt gan noritējušo darbību, gan objektu, — *devums, cirtums, dūrums*.

G. Manceļa darbos ir tikai daži no substantīviem darināti atvasinājumi ar *-um-*, piemēram, *austrums, jeķums*, kas ir individuāli darinājumi.

Daudzu atvasinājumu nozīme atšķiras no mūsdienās lietotās, piemēram, *augums* — lielākoties ‘paaudze’, *vēlīgums* ‘bezbēdīgums, nekaunīgums’.

G. Manceļa tekstos ir salīdzinoši daudz atvasinājumu ar *-um-*, kas parādās tikai vienu reizi, tas liecina par šī vārddarināšanas modeļa potenciālu veidot jaunus vārdus. Modelim raksturīga strukturāla un semantiska elastība.

Austris Grasis
(Mazsalaca)

Latviešu literārā (draugu) biedrība un Bīlenšteina ceļa sagatavotāji

Pirms 150 gadiem iznāk divas Augusta Bīlenšteina grāmatas par latviešu valodu, vispirms Jelgavā *Lettische Grammatik*, jeb *Handbuch der lettischen Sprache, I. Grammatik*, un Berlīnē: *Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt von A. Bielenstein*.

Pirmais darbs ir otrā kopsavilkums, papildināts ar sintakses daļu un domāts tiem, kas vēlas iemācīties latviešu valodu, tātad mācītājiem, skolotājiem, tirgotājiem, tātad tādiem, kuriem latviešu valoda nav studiju objekts, bet gan palīglīdzeklis darbā.

Otrs, plašākais, darbs toties domāts tiem, kas grib apgūt latviešu valodas dziļāko būtību, tā, lai tā vairs nebūtu rupjas un pakļautas tautas obskūrais idioms, bet gan nostātos kā līdzvērtīga valoda blakus galvenajām kultūras valodām.

Plaši Bīlenšteins apcer savus ceļa sagatavotājus, no kuriem viņš beigās izceļ Stenderu, Harderu un Rozenbergeru. Šeit jāievēro, ka no 26 minētajiem vārdiem tikai trīs nav teologi (Baar, Köppen, Rosenberger).

Novērtējot savus priekšgājējus, Bīlenšteins tomēr izvirza šādas prasības:

Die Gründer und Pfleger der lettischen Literatur sind in der Regel von Geburt und jedenfalls von Erziehung und Bildung Deutsche gewesen, und nur die wenigsten von ihnen haben sich die Genuinität lettischen Sprechens und lettischen Denkens anzueignen vermocht. So bedarf die übliche lett. Schriftsprache einer Kritik und einer Regeneration aus tieferem Studium der Sprache, wie das Volk und zwar namentlich in jenen mittleren Gegenden Kurlands und Livlands sie spricht, und eine Hauptquelle der Erkenntnis ist neben dem flüchtigen Wort das aus dem Munde unser Ohr trifft, und neben den Klassischen Producten der Kunstliteratur, jener reiche und zum Theil bereits aufgezeichnete Schatz von Volksliedern, der nicht bloß — bei seinem Alter — die Beschaffenheit der ehemaligen Sprache zeigt, sonder auch Norm und Muster für die gegenwärtige sein muss.

Tā jau ir programma. Tautasdziesmas kā ģenuīnas valodas parauga novērtēšana, kas parādās abos darbos vairākas reizes, tātad piedēvējama lielā mērā jau Bīlenšteinam un ne tikai Endzelīnam, kas par to izteicies stipri vēlāk — pēc Barona *Latoju dainu* iznākšanas.

Gintare Judžentīte / Gintarė Judžentytė
(Viļņas Universitāte / Vilniaus universitetas)

Semantiniai vietosrieveiksmių tyrimai pirmosiose latvių ir lietuvių mokslinėse gramatikose, jų raida

Iki A. Bylenšteino didžiosios gramatikos vietosrieveiksmiai labai dažnai buvo aprašomi kartu su dalelytėmis, pvz., Stenderio „Lettsische Grammatik“ yra skyrius *Von den Adverbiis und andern Partickeln* (Stender 1783, 129–150), arba išvis neaprašomi, pavyzdžiui, Adolfijusrieveiksmius suskirstė į pamatinius ir vedinius, o Dreselis rašė, kad iš būdvardžių daromirieveiksmiai su galūne *-e* (Fennel 1984, 143). Jeirieveiksmiai buvo grupuojami smulkiau, dažniausiai į *adverbia loci* ir *adverbia temporis*.

1864 m. vokiečių kalba išleistoje pirmosios mokslinės latvių kalbos gramatikos „Die lettische Sprache, nach ihren Lauten und Formen...“ (aut. A. Bylenšteinas) 2-oje dalyje yrarieveiksmiams skirtas skyrius *Adverbia*, kuriame gretarieveiksmių darybos Bylenšteinas pateikia jų reikšminę klasifikaciją.

Vėlesnėse gramatikose, palyginti su Bylenšteino veikale esančiurieveiksmiams skirtu skyriumi, kažko naujo nepateikiama iki pat šių laikų. Tiesa, naujausias semantinis vietosrieveiksmių skirstymas

(MLLVG I 696) rodo, kad nuo Augusto Bylenšteino gramatikos laikų, t. y. beveik per šimtą metų, išsamiau vietosrieveiksmių tirti niekas taip ir nesiėmė — tiek pirmojoje mokslinėje, tiek bendrinės latvių kalbos gramatikoje reikšmių skirstymo pagrindas yra klausimai *kur* (vok. *wo*) ir *kurp* (vok. *wohin*). Tiesa, Bylenšteinas aprašė dar ir trečiąją grupę — atsakymus į klausimą *woher*.

1856 m. vokiečių kalba išleistoje pirmojoje mokslinėje lietuvių kalbos gramatikoje „Litauische Grammatik“ vietosrieveiksmiai didesnio dėmesio nesulaukė. Galima sakyti — išvis nesulaukė: vietosrieveiksmis gramatikoje neišskiriamas. Skyrelyje *Adverbia* Augustas Šleicheris tiesiog atkreipia dėmesį įrieveiksmio darybą, laipsniavimą ir kilmę (Schleicher 1856, 218–221).

Pirmųjų mokslinių gramatikų duomenys rodo, kad išsamiau pradėti nagrinėti latvių kalbos vietosrieveiksmiai, tačiau „Dabartinėje lietuvių kalbos gramatikoje“ esantis skirstymas leidžia daryti išvadą, kad lietuvių kalbotyroje semantiniams vietosrieveiksmių tyrimams buvo skirtas daug didesnis dėmesys, plg.: 1. Prieveiksmiai, rodantys vietą, kurioje kas yra, vyksta, darosi, atsitinka arba (prie slinkties veiksmažodžių) vietą, į kurią nukreiptas judėjimas. Jie atsako į klausimus *kame?*, *kur?*, *į kur?*; 2. Prieveiksmiai, rodantys vietą, iš kurios, nuo kurios yra kas kilimo, iš kurios, nuo kurios vyksta, plinta veiksma. Šie prieveiksmiai atsako į klausimus: *iš kur?*, *nuo kur?*; 3. Prieveiksmiai, žymintys vietą kaip ribą, nuo kurios arba iki kurios vyksta veiksma. Šie prieveiksmiai atsako į klausimus: *nuo kur?*, *nuo kurios vietos?*, *iki (ligi) kur?*, *iki (ligi) kurios vietos?*; 4. Prieveiksmiai, žymintys veiksmo kryptį. Šie prieveiksmiai atsako į klausimus: *kur?*, *kuria kryptimi (kur link)?*; 5. Prieveiksmiai, žymintys kelią, tačiau tik su slinkties veiksmažodžiais (DLKG4 424–425).

Literatūra

- DLKG4 — Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 4 patais. Leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
- Fennel Trevor G. 1984, *Georg Dreszell's Gantz kurtze Anleitung Zur Lettischen Sprache: Text, Translation, Commentary, concordance*, Melbourne: Latvian Tertiary Committee.
- MLLVG — *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1: Morfoloģija; 2: Sintakse*, Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība. 1959, 1962.
- Schleicher August 1856, *Litauische Grammatik*, Prag: J. G. Calve'sche verlagsbuchhandlung.

Stender Friedrich 1783, *Lettische Grammatik*, Zweyte auflage, Mitau: Johann Fried. Stessenhagen.

Sarma Kļaviņa
(Rīga)

A. Bīlenšteina gramatika „Die lettische Sprache..“, tās tapšana un devums Eiropas valodniecībai

Pirms 150 gadiem, 1863. g. martā, Leipcigā Brokhauza (*Brockhaus*) spiestuvē dienas gaismu ieraudzīja latviešu valodas **pirmās zinātniskās gramatikas** — A. Bīlenšteina (*Bielenstein*) „Die lettische Sprache nach ihren Lauten un Formen erklärend und vergleichend dargestellt“ — **1. sējums**. Par to vēstulē J. Grimmam (*Grimm*) uz Berlīni rakstīja gramatikas autors — Jaunaucē mācītājs no Kurzemes (sk. Berlīnē Valsts bibliotēkas Rokrakstu nodaļā, par kopiju pateicos autora mazmazmazdēlam V. Bīlenšteinam).

Protams, šis notikums ir ļoti būtisks letonistikas vēsturē, jo nākotnes celtnei tika ielikts viens no stūrakmeņiem.

1854. g. decembrī Latviešu literārā biedrība (*Lettisch Literarische Gesellschaft*) jeb Latviešu draugu biedrība ierosināja A. Bīlenšteinam sagatavot H. Heselberga (*Hesselberg*) „Lettische Sprachlehre“ (Mitau, 1841) jaunu izdevumu. Taču A. Bīlenšteina pētnieka daba mudināja viņu radīt jaunu darbu, izzinot latviešu valodas likumus un attīstību, to pamatojumu un cēloņus. Šī nodoma īstenošana prasīja apmēram septiņus gadus. Gramatikas manuskriptu A. Bīlenšteins izstrādāja Jaunaucē (1856–1859), bet pabeidza Montrē (Šveicē, pie Ženēvas ezera) 1859./60. g. ziemā, 1860. g. rudenī iesniedza Ķeizariskajai Zinātņu akadēmijai Pēterburgā un gada beigās saņēma trīs recenzentu vērtējumu, kā arī pusi Demidova prēmijas un līdzekļus darba publicēšanai. Tad autors, ievērojot recenzentu ieteikumus, sagatavoja manuskriptu izdošanai, ko uzņēmās F. Dimlera (*Dümmler*) grāmatu apgāds Berlīnē. Apjomīgais darbs — 913 lpp. — tika izdots divos sējumos: pirmais (1863) veltīts skaņu mācībai un vārddarināšanai, otrais (1864) — vārdu locīšanai.

Par savu uzdevumu A. Bīlenšteins uzskatīja pilnīgāku, dziļāku un bagātāku latviešu valodas izziņu ar 19. gs. salīdzināmi vēsturisko metodi, ar valodas filozofa, dabas pētnieka un vēsturnieka pieeju. Avoti A. Bīlenšteinam bija trīs: dzīvā tautas valoda tās trīs dialektos,

iepriekš publicētās gramatikas un vārdnīcas, kā arī tautasdziesmu valoda. Paraugu un palīdzību darbā sniedza A. Šleihera (*Schleicher*) lietuviešu valodas gramatika (1856) un sarakste ar izcilo valodnieku.

A. Bīlenšteina gramatika no iepriekšējām latviešu valodas gramatikām atšķiras galvenokārt ar tās izstrādē lietoto salīdzināmi vēsturisko metodi. Skaņu un to vēsturisko pārmaiņu, arī divu zilbes intonāciju, vārddarināšanas un formveidošanas apraksts ir sistēmisks un uzskatāms (tabulās).

Salīdzināmi vēsturiskā valodniecība ir internacionāla un eksakta zinātne, un latviešu valoda tajā nebija mazsvarīga. Tūdaļ pēc A. Bīlenšteina gramatikas iznākšanas to intensīvi sāka izmantot indoeiropiešu salīdzināmi vēsturiskās valodniecības pētnieki Eiropā: ne tikai jaungramātiķi Vācijā (A. Leskīns, K. Brugmans, B. Delbriks u. c.), arī F. Bops, J. Grimms, A. Šleihers, A. Becenbergers, A. Pots, bet arī J. Zubatijs Čehijā, F. Fortunatovs, J. Boduēns de Kurtenē un A. Potebņa Krievijā.

A. Bīlenšteina „Die lettische Sprache..“ bija nozīmīgs avots Eiropas valodniecībai sešus gadu desmitus — līdz 1922. gadam, kad ar daudzām atsaucēm uz A. Bīlenšteina darbu iznāca Jāņa Endzelīna „Lettische Grammatik“.

Antra Kļavinska
(Rēzeknes Augstskola)

Etnonīmiskās leksikas variativitāte latgaliešu folkloras tekstos

Plašsaziņas līdzekļos publicēto rakstu virsraksti „Romi vai čigāni“, „Kā žīdi par ebrejiem kļuva?!“ u. c. liecina, ka etnonīma izvēle mūsdienās tiek saistīta ar politiskā korektuma izpausmēm. Tomēr joprojām aktuāls ir jautājums: izvēlēties valodas sistēmā nostabilizēšos cittautiešu apzīmējumu vai toleranci apliecinājošo etnosa pašnosaukumu? Iepriekš minētais rosina etnosu nominācijas problemātiku skatīt vēsturiskā attīstībā. Šajā aspektā pateicīgs avots ir folkloras teksti, kas vienlaicīgi saglabā tautas tradicionālās zināšanas un pakļaujas arī izmaiņām dažādu vēsturisku notikumu un sabiedrisku procesu ietekmē.

Šī pētījuma priekšmets ir etnonīmiskā leksika (etnonīmi un to atvasinājumi) latgaliešu folkloras tekstos. Pētījuma mērķis ir atklāt lat-

galiešu folklorā biežāk pieminēto etnonīmu leksisko, fonētisko / pieraksta variantu, atvasinājumu daudzveidību un semantikas vēsturisko mainību. Avoti: no 19. gs. b. līdz mūsdienām latgaliskajās izloksnēs pierakstītie folkloras teksti.

Pētījuma gaitā secināts, ka etnonīmiskās leksikas variativitāte saistāma ar:

1) latgalisko izlokšņu fonētiskajām vai teksta pieraksta īpatnībām (piem., *čigans, čigons, čigōns, čiguons, čygons, čyguons*);

2) kontaktvalodu ietekmi (piem., *pūli* un *połaki, žeidi* un *żydi, krīvi* un *maskali* paralēls lietojums);

3) vēsturisko notikumu un sabiedrisku procesu ietekmi uz etnonīmiskās leksikas lietojumu (piem., etnonīmu *žeidi* un *ebreji* funkcionalitāte; etnonīmu *krīvi, pūli, leiši* polisematika, apzīmējot gan etnisko, gan valstisko (teritoriālo) piederību);

4) emocionāli vērtējošas attieksmes paušanu opozīcijas *savējais* — *svešais* kontekstā (piem., atvasinājumu *krīveiši, krīveni, krīvalāni; poļaceni, poļacāni; žeideni, żydalāni* u. c. lietojums gan ar pozitīvu, gan negatīvu konotatīvo semantiku);

5) cittautiešu ārējā izskata, kultūras, ieražu un tradīciju asociatīvu uztveri dažādu reāliju apzīmējumos (piem. tautasdziesmās, *čyguoni* ‘masku gājiena dalībnieki’, mīklās *żyds mermēls* ‘katls’, *čyguons* ‘melna ogle’, *vuocīts* ‘dadzis’, *litaunica* ‘niedre’).

Etnonīmu lietojuma biežums (arī deetnonīmisku toponīmu un antroponīmu eksistence) valodas sistēmā uzskatāmi rāda, kurš no variantiem ir dzīvotspējīgāks un iederīgāks kāda etnosa nominēšanā. Piemēram, no visiem ekscerpētajiem ebrejus apzīmējošiem etnonīmiem *žeid-* / *żyd-* / *žeid-* minēts 534 reizes, *ebreji-* — 3 reizes. Etnonīms *čyguoni* (dažādos fonētiskajos un pieraksta variantos) konstatēts 649 vārdlietojumos, savukārt *romi* latgaliešu folkloras tekstos vispār nav sastapti.

**Baltų kalbų $\check{o} \leftrightarrow \bar{e}$ ($\leftarrow i\check{o}$) kamienų variantų
(denominatyvų) su *deiv-*/*diev-* semantinės raidos ypatumai**

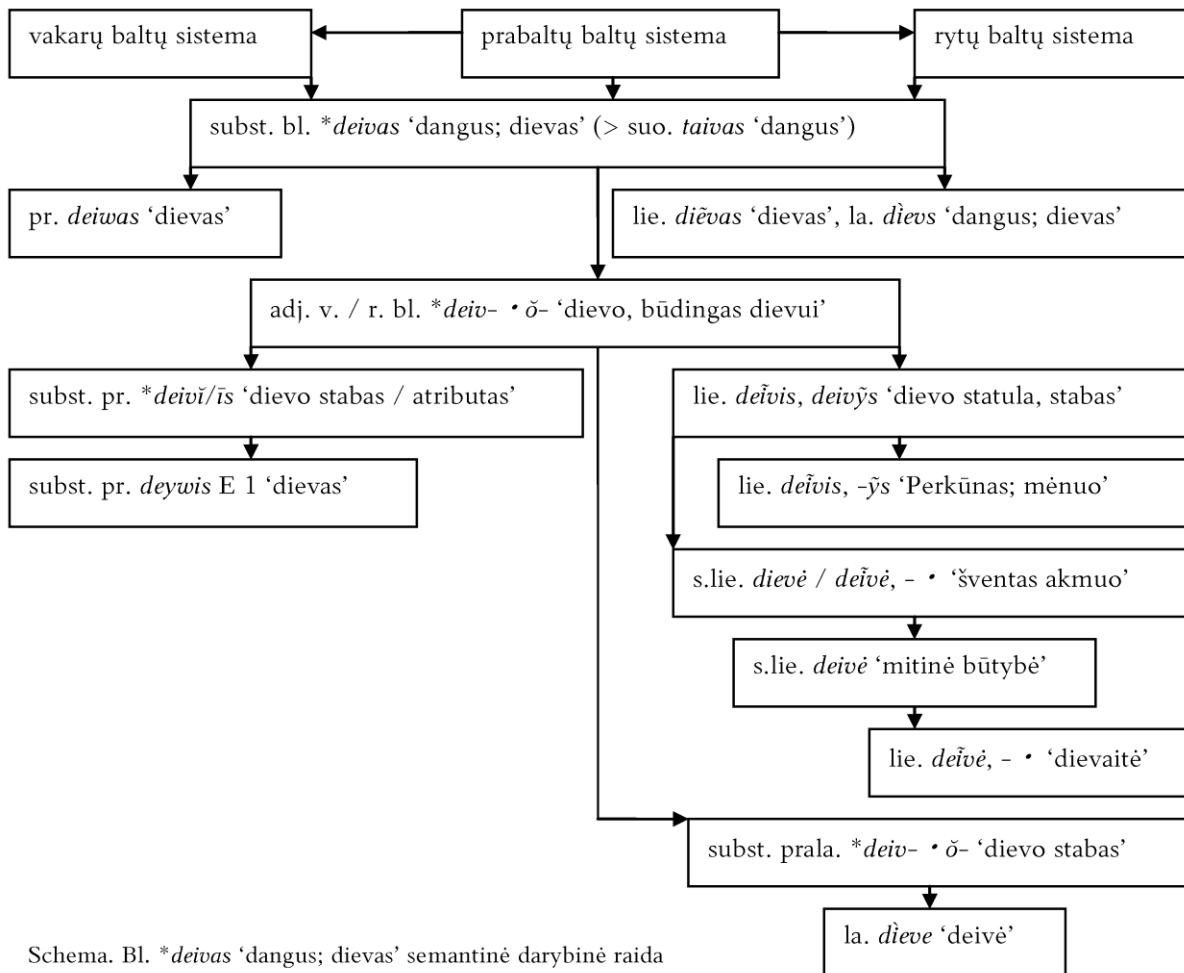
(bl. *deivas ‘dangus / dievas’ $\leftrightarrow$ s.lie. *deiwes* (nom. pl.) 9.21, 10.5, 463.9 ‘mitinės būtybės, nekrikščionių dievybės’, *deiwes* (acc. pl.) 9.20 ‘t.p.’ M. Mažvydo *Katekizmas* (1547 m.); *Diewes* (acc. pl.) ‘(dievų) stabus’ J. Bretkūnas *Postilė* 101.10; *Deiwes* (acc. pl.) ‘dievybės’ *Wölfenbüttelio Postilė* 85v.32/33 ir kt.)

Pranešimas skirtas baltų kalbų $\check{o} \leftrightarrow \bar{e}$ ($\leftarrow i\check{o}$) kamienų variantų (denominatyvų) semantinės raidos ypatumams aptarti. Revizuojuot Ferdinando Sommerio (1914) ir Jerzy Kuryłowicziaus (1966) darbų išvadas, teigiama, kad, be minėtų autorių pastebėtų fonetinių ir morfologinių $\check{o} \rightarrow i\check{o} \rightarrow \bar{e}$ kamienų raidos dėsningumą, išskirtinas iki šiol tyrėjų menkai analizuotas $\check{o}$ ir $i\check{o}$ kamienų interferencijos faktorius, matyt, turėjęs lemiančios reikšmės ne tik formuotis $\check{o}$ ir $\bar{e}$ ($\leftarrow i\check{o}$ [$\leftarrow \check{o}$]) kamienų reikšminiams lizdams, bet ir morfologinės $\check{o}$ ir $\bar{e}$ kamienų denominatyvų sistemos inovacijoms rasti:

- 1) $\check{o}$ kam. (*nomen abstractum / agentis*) $\rightarrow$ (**adjectivum > substantivum*) $i\check{o}$ kam. (*nomen instrumenti / concreticum*);
- 2) $i\check{o}$ kam. (*nomen instrumenti / concreticum*) $\rightarrow$ antrinis $i\check{o}$ kam. (*nomen agentis*);
- 3) $i\check{o}$ kam. (*nomen instrumenti / concreticum*) $\rightarrow$ $\check{o}$ (*nomen instrumenti / concreticum*);
- 4) $i\check{o}$ kam. (*nomen instrumenti*) $\rightarrow$ $\bar{e}$ kam. (*nomen instrumenti / concreticum*);
- 5) $\bar{e}$ kam. (*nomen instrumenti / concreticum*) $\rightarrow$ $\bar{e}$ kam. (*nomen agentis*) (dar žr. schemą).

Remiantis šiais teiginiais, daroma išvada, kad $\bar{e}$ kam. lytys s.lie. *deiwes* (nom. pl.) ‘dievybės’, *deiwes* (acc. pl.) ‘t. p.’, *Diewes* ‘(dievų) stabus’ reflektuoja archajiškesnę semantinę raišką, nei lie. *deivē* 4 (sf.), *deivė* 2 ‘(mit.) moteriškos lyties dievybė, dievaitė’ (LKŽe) ar la. *dīeve* ‘deivė’ (ME I: 484). Todėl Vytauto Ališausko (2012: 355) itin drąsus kaltinimas M. Mažvydui ir J. Bretkūnui, neva pastarasis, minėdamas *Diewes*, „neabejotinai sekantis Mažvydu kalba nė kiek ne informatyviau ar logiškiau“ yra klaidingas, mat šis tyrėjas ne tik neat-

liko senųjų lietuvių raštų aptariamų leksemų morfologinės bei semantinės analizės, bet ir sukūrė naują lietuvių pseudomitologemą *Deivės* *‘moteriškosios lyties dievybių grupė’, priskirtą moterų vadovaujama kultui.

Literatūra

- LKŽe — *Lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (t. 1–20, 1941–2002) — www.lkz.lt.
- ME I–IV — Mūlenbachs K. *Latviešu valodas vārdnīca* 1–4, red. Jānis Endzelīns. Rīga: Izglītības ministrija (sj. 1); Kultūras fonds (sj. 2–4), 1923–1932.
- Ališauskas V. 2012. Deivių vaizdinio apmatai pagal XVI–XVII a. rašytinius šaltinius. *Sakralieji baltų kultūros aspektai*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 350–368.
- Kuryłowicz J. 1966. Bałtycka deklinacja na -ē-. *Acta Baltico-Slavica* III. Białystok: Państwowe wydawnictwo naukowe, 83–88.
- Sommer F. 1914. *Die indogermanischen ia- und io-Stämme im Baltischen*. Leipzig: Teubner, 1914.

Lidija Leikuma
(Latvijas Universitāte)

F. Trasuna „Skolas dorzs“ (1909) kā latviešu rakstu valodas vēstures avots

19. gs. 2. puses ražīgo vācu tautības valodnieku Augusta Bīlensteina (1826–1907), mazāk — Adalberta Bezenbergera (1851–1922), tāpat kā pirmo akadēmiski izglītoto latviešu lingvistu Kārļa Mīlenbaha (1853–1916) un Jāņa Endzelīna (1873–1961) darbi un atziņas, saprotams, ir ietekmējuši arī Latgales latviešu, tolaik dēvētu par inflantiešiem, valodniecisko darbību.

Filoloģijā visai produktīvi ir strādājis katoļu mācītājs F. Trasuns (1864–1926), kļūdams par inflantiešu runas pētītāju un rakstu kopēju, mazliet vēlāk — par vienotas latviešu rakstības aktīvu piekritēju un veidotāju, baltiešu rakstniecības popularizētāju, vēl vēlāk — atkal par patstāvīgas Latgales latviešu rakstības aizstāvi, tās pilnveidotāju. Viņa devums valodniecībā līdz šim izvērtēts nepietiekami.

Valodu atšķirības F. Trasuns īpaši sāk ievērot, skolojoties Jelgavā (1875–1883), kur viņš apgūst ne tikai svešvalodas (krievu, poļu, vācu, latīņu), bet labi iepazīst arī t. s. baltiešu izloksni. Studējot katoļu garīgajā seminārā Pēterburgā un vadot semināristiem latgaliešu valodas stundas, Trasuns sagatavo pirmo latgaliešu gramatiku (ap 1890. g.), par paraugu izmantodams A. Bīlensteina „Die Elemente der lettischen Sprache“ (1866). Tā izmantota arī, tulkojot poļu mācītāja, jezuīta Karola Antoņeviča garīgos apcerējumus „Czytania święteczne.“ („Skajtieszonas diwiejgas.“; iespiestas ap 1897. g.). 19./20. gs. mijā F. Trasuns gādā par latviešu katoļu kalendāriem, ir līdzdalīgs latgaliešu periodikas tapšanā, pūlas abu latviešu tautas daļu — baltiešu un inflantiešu — tuvināšanā. 1908. g. tiek ievēlēts RLB Zinību komisijas Ortogrāfijas komisijā. F. Trasuna „Latvišu voludas gramatika del latgališim“, pārstrādāta pēc J. Endzelīna un K. Mīlenbaha „Latviešu valodas mācības“ parauga, iespiesta 1921. gadā.

Īpaša vieta F. Trasuna valodniecisko nopelnu pūrā ir viņa kopā ar skolotāju Kārli Šmitu (pseudonīms Draugs; tā izmantojums paguvjis radīt krietnu sajukumu bibliogrāfijās un citās publikācijās) sagatavotajai hrestomātijai „Skolas Dorzs“. Svarīgs ir tās pirmais izdevums 1909. gadā, jo šī „losoma gromota tautas skolom un satom“ ietver ne tikai skolas lasāmgrāmatām tradicionālo lektīru (I d.), bet (II d.) arī

nozīmīgus latviešu rakstības paraugus (1586. g. katķisms, G. Manceļa, J. Elgera, G. Dreseļa, F. Stendera darbu fragmenti, izvilcumi no „Latviešu Avīzēm“, tāpat 1753. g. evaņģēlijiem, J. Macileviča un J. Kurmina darbiem). Šīs hrestomātijas daļas autors ir F. Trasuns, kurš ne tikai pirmoreiz plašāk iepazīstina Latgales latviešus ar baltiešu literatūru, bet arī sniedz īsu latviešu rakstu valodas vēsturi: hrestomātijā ievietoti dažādi 19. gs. avotu grafisko sistēmu paraugi, tostarp — rakstības pēc A. Bīlensteina priekšlikuma 1859. g., un sava laika plašāko latviešu izlokšņu tekstu krājumu. Pati hrestomācija ir sagatavota t. s. RLB Zinību komisijas rakstībā, par ko F. Trasuns sniedz arī komentārus.

„Jelgavas latviešu biedrības Rakstniecības nodaļas“ 2. rakstu krājumā (1893) doti 33 izlokšņu paraugi, no inflantiešiem — dažas Višķu un Jašmuižas pagasta tautasdziesmas, ko no Dinaburgas apriņķa iesūtījis J. Pliekšāns. Savukārt F. Trasuna „Skolas Dorzā“ (1909) ietvertas „kolna ļaužu“ (augšlatviešu, augšzemnieku) un „lejas ļaužu“ (lejslatviešu, lejzemnieku) „tīrās“ izloksnes (Zvergzdine : vysporīga rakstneicības voluda) un izloksnes ar „sovoidibam“ (Borkova, Bolvi, Viļaka, Škilbani un Baļtinova, Preiļi un Vidsmuiža (Vitebskas guberņā, Latgolā)); Pilskalns, Dvieta, Elkšņu muiža (Kurzemē) : Iģene, Kabile, Grobina (Gavieze), Ēdole, Dundaga-Ārlava, Dundaga, kā arī Kārļa Mīlenbaha piesūtītie paraugi no viņa vākumiem 1902. gadā: Kandava, Talsis, Pope (arī Dundaga, Užava) (Kurzemē). Trešo grupu Francis Trasuns sauc par „porejušo (vyds) izluksni“, tai paraugi doti no Ļaudones, Vietalvas un Sausnejas, Cevaines, Berzones un Rodavas, Jaun-Piebalgas, Kokneses un Valkas (Vidzemē). Tekstu paraugi iegūti gan no agrākiem publicējumiem, tostarp jelgavnieku krājuma, gan arī no iesūtītājiem, teicējiem. Par katru iedalījuma grupu sniegta vēl kāda papildu informācija, pievienoti paskaidrojumi, piem., par skaņu artikulāciju, pieraksta veidu. Atsevišķas ziņas F. Trasuns publicē pirmais.

No hrestomātijas materiāliem vērā ņemams ir arī Kēnigsbergas universitātes profesora A. Becenbergera monogrāfiskajā apcerējumā „Lettische Dialect-Studien“ (1885) ietvertās Zvirgzdines pasakas pārrakstījums ar F. Trasuna labojumiem un komentāriem. Pamanīto neprecizitāšu noskaidrošanai katoļu mācītājs attiecīgās draudzēs ir viesojies vēl īpaši.

„Skolas Dorzā“ sniegtie paraugi un sastādītāja novērojumi izmantoti arī turpmāk, piem., J. Endzelīna monogrāfijā „Latviešu valo-

das gramatika“. Saprotams, cita līmeņa darbs ir J. Endzelīna sagatavotā latviešu valodas hrestomātija „Lettisches Lesebuch“, kas iznāca 1922. gadā Heidelbergā. Visdrīzāk apzinoties to, ka attiecīga zinātnes nozare ir jākopj tās speciālistiem, „Skolas Dorza“ 1921. g. izdevumā nodaļa par rakstniecības un valodniecības vēsturi vairs nav ietverta. Nav arī vairs mēģinājuma latgaliešu rakstību tuvināt baltiešu rakstībai, jo, kā priekšvārdos atzīst pats autors, tas nav devis nekādu labu rezultātu: latgaliešu bērniem tas tikai apgrūtinājis lasīšanu, jo „latgaliešu izloksne“ tad iznākusi netieša, savukārt baltieši tik un tā nav vēlējušies atkāpties no vāciskās rakstības un vācu burtiem.

F. Trasuns ir rūpējies arī par citu vajadzīgu izdevumu sagatavošanu skolai, piem., latgaliešu ābeci.

Broņus Maskuļūns / Bronius Maskuliūnas
(Šauļu Universitāte / Šiaulių universitetas)

Rašybos įvairavimas Jokūbo Morkūno *Postilėje* (1600)

Vadinamoji Morkūno *Postilė* — viena iš didžiausių lietuviškos raštijos pradžios knygų, išleista XVI–XVII a. sandūroje — 1600 metais — Vilniuje. Šis lietuvių rašto paminklas yra žymaus lenkų Renesanso rašytojo Mikalojaus Rėjaus pamokslų rinkinio *Postilla Polska* lietuviškas vertimas. Vertėjas nėra tiksliai nustatytas, labiausiai paplitusi nuomonė, jog knygą išvertė jos leidėjas, aktyvus lietuvių reformatų veikėjas, spaustuvininkas Jokūbas Morkūnas, todėl bibliografijoje ji ir žinoma kaip Morkūno *Postilė*. Chronologiškai tai ketvirtoji Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pasirodžiusi spausdinta lietuviška knyga.

Kaip ir kiti XVI a. LDK išleisti lietuviški spaudiniai, Morkūno *Postilė* priskiriama vadinamajam viduriniam senųjų lietuviškų raštų kalbos variantui, todėl nemažai postilės kalbos ir rašybos ypatybių yra tokios pat kaip ir kitų šio raštų varianto šaltinių. Kalbamosios postilės rašyba, būdama palyginti paprastesnė už tam pačiam raštų variantui atstovaujančio Mikalojaus Daukšos rašybą, yra gana nenuosekli.

Rašybos įvairavimo atvejai Morkūno *Postilėje* įvairūs. Tam pačiam garsui žymėti be aiškesnio reikšmės skirtumo pramaišiu vartojami skirtingi rašmenys, pavyzdžiui, garsui [s] žymėti vartojami net trys skirtingi rašmenys <s>, <ś>, <f>, plg.: *kárálus*, *śvietá*, *ftofis*.

Vienoda reikšme greta vartojamas tas pats rašmuo su diakritiku ir be jo, pvz., [a] ir [á]: *Wádina smalštumą báltwonu gárbinimu / nes káip báltwonu gárbintoias cžestáwoia ir stebis ir bucžiuoia báltwona <...>*. Daug neaiškumo *Postilėje* dėl žodžių rašymo drauge ir skyrium. Neaiški prielinksnių rašyba, prielinksnis ir linksnis gali būti rašomi ir kaip vienas dėmuo, ir kaip du, plg.: *ižpirmo* ir *iž pirmo, podraugiey* ir *po draugiey*. Tas pat pasakytina apie priešdėlių rašybą, su pamatiniu žodžiu priešdėlis rašomas ir drauge, ir skyrium, plg., *O teip neruštauk miełas Pone / ne ruštauk <...>*. Rašybos požiūriu gana dažnai nederinama pažyminio ir pažymimojo žodžio giminė, plg.: *tokiems gilíbems, prideráncžiuose dáyktofe*.

Nurodytieji ir kiti gana gausūs rašybos įvairavimo atvejai Morkūno *Postilėje* leidžia teigti, kad knygos vertėjas nedaug dėmesio skyrė nuoseklesnei rašybai, matyt, laikydamas tai antraeilium dalyku. Neretai toks rašybos nevienodumas veikiausiai sietinas ir su korektūros nesutvarkymu, to meto spaudos darbų kokybe. Apskritai rašybos nenuoseklumu Morkūno *Postilė*, ko gero, pranoksta visus kitus to meto lietuviškus leidinius.

Aušra Rimkute / Aušra Rimkutė
(Telšu Kolėgija / Telšių kolegija)

1883–1916 metų katekizmų religinių vietų pavadinimai

1. Religinių vietų pavadinimai — reikšminga katekizmų religijos terminijos dalis, sudaranti beveik dvidešimtadalį (4,8 proc.) 1883–1916 m. katekizmų religijos terminų. Jais įvardijamos liturginės vietos, reikšmingos tikintiesiems ir vienijančios juos melstis, garbinti. Tai įvairūs sakraliniai pastatai (*bažnyčia, katedra, šventykla*), svarbiausios jų vietos, erdvės ir dalys (*altorius, aukuras, choras, klausykla, koplyčia, sakykla, zakristija*), tikinčiųjų laidojimo (*kapinės, katakombos*), taip pat pomirtinio gyvenimo (*dangus, rojus*), stebuklingų ar reikšmingų religinių įvykių, pvz., apsireiškimų (*dykynė*), kaltės atpirkimo (*pragaras, skaistrykla*) ir kt. vietos.

2. Pagal kilmę 1883–1916 m. katekizmų religinių vietų pavadinimus galima skirstyti į lietuviškus (44 proc., *aukuras, dangus, pragaras, klausykla, sakykla, skaistrykla, šveitykla, šventykla, vienuolynas, tėvainystė*), nelietuviškus: a) tarptautiniai žodžiai (8 proc., *altorius,*

konfesionalas, presbiterija), b) tikrieji skoliniai (12 proc., *bažnyčia, koplyčia, rojus, zakristija*), c) svetimybės (30 proc., *atklanės, čysčius, pekla, svietas*) ir pusiau lietuviškus pavadinimus (6 proc., *altorėlis, karalystė, vyskupija*).

3. 1883–1916 m. katekizmuose religinių vietų pavadinimų vartoseną įvairavo. Ta pati vieta galėjo būti įvardijama ne tik vienu, bet ir dviem (ar keliais) skirtingais tos pačios ar svetimybės kalbos žodžiais, pvz., kun. Juozo Laukaičio katekizme *Mažasis katekizmas vaikeliams*, išleistame 1905 m., įvardijant amžinų kančių vietą po mirties, vartojama lenkybė *pekla* MKV 1905 13, taip pat lietuviškas žodis *pragaras* MKV 1905 24, jie pateikiami ir greta — *pragaras arba pekla* MKV 1905 24. Dažniausiai pirmenybė teikiama lietuviškam terminui arba tam svetimybės kilmės terminui, kuris neturi lietuviškų atitikmenų. Vieno kurio nors sinoniminio termino pasirinkimas vartoti — XIX a. pab. — XX a. pr. vykusio religijos terminijos norminimo rezultatas.

Dovile Tamulaitienė / Dovilė Tamulaitienė
(Vilnius Universitāte / Vilniaus universitetas)

Keletas pasvarstymų dėl lietuvių priesaginių vardažodžių kirčiavimo sistemos susiformavimo

Pranešime, remiantis lietuvių priesaginių hidronimų kirčiavimo dėsniniais (ypač atkreipiant dėmesį į galimus kirčiavimo reliktus), svarstoma, kokie veiksniai galėjo turėti įtakos dabartinės lietuvių priesaginių vedinių kirčiavimo sistemos susiformavimui ir kokie galėję būti ankstesnės kirčiavimo sistemos bruožai.

Dabartinėje lietuvių kalboje (bendrinėje kalboje ir tarmėse) priesaginių vardažodžių kirčiavimas paprastai priklauso nuo priesagų akcentinių savybių, t. y. jų dominacijos (žr. Girdenis 2005: 49–53; Stundžia 1995: 4–12, 2009: 47–48, 50–52). Labiausiai paplitęs priesaginis vedinių kirčiavimas. Tačiau pastebėtina, kad esama ir įvairių kirčio vietos svyravimų (ypač tarmėse, senuosiuose raštuose).

Lingvistinėje literatūroje vyrauja nuomonė, kad dabartinės lietuvių priesaginių vardažodžių kirčiavimo sistemos bruožus daugiausiai yra suformavę Saussure'o–Fortunatovo dėsnio tiesioginiai ir netiesioginiai padariniai. Kokie buvę priesaginių vedinių kirčiavimo modeliai iki šio dėsnio veikimo, esama skirtingų hipotezių.

A. Girdenio hipotezė remiasi tuo, kad iki Saussure'o–Fortunatovo dėsnio veikimo priesagos kirčio neturėjusios ir visi priesaginiai vardažodžiai buvo kirčiuojami dvejopai priklausomai nuo pamatinio žodžio akcentinės paradigmos: iš šakninio kirčiavimo žodžių (1-oji ir 2-oji a. p.) padaryti vardažodžiai išlaikydavo kirtį šaknyje, o iš kilnojamo kirčiavimo žodžių (3-ioji ir 4-oji a. p.) padarytų vardažodžių kirtis buvo kilnojamas. A. Girdenio nuomone, priesaginis kirčiavimas yra naujesnis, atsiradęs dėl tiesioginių ir netiesioginių minėtojo dėsnio pasekmių (Girdenis 2000).

V. A. Dybo skiria dvi priesagų grupes (I, II) ir tris kirčiavimo tipus: A — pastovus kirtis šaknyje; B — pastovus kirtis priesagoje; C — kilnojamas kirtis. Remiantis V. A. Dybo hipoteze, vedinių kirčiavimas priklausė nuo pamatinio žodžio kirčiavimo paradigmos ir priesagos grupės: iš 1-osios ir 2-osios a. p. žodžių padaryti vediniai nepriklausomai nuo priesagų grupės turėjo pastovų kirtį šaknyje (A tipas), o iš 3-osios ir 4-osios a. p. žodžių padaryti vediniai su I grupės priesagomis turėjo kilnojamąjį kirtį (C tipas), o su II grupės priesagomis — pastovų kirtį priesagoje (B tipas) (Dybo 1981).

Literatūra

- Dybo 1981 — Дыбо В. А., „К вопросу о системе порождения акцентных типов производных имен в прабалтийском“ in *Балто-славянские исследования* 1980, Москва: Наука, 1981, с. 65–89.
- Girdenis 2000 — Girdenis A., „Lietuvių kalbos vardažodžio priesagų kirčio susiformavimas“ in *Kalbotyros darbai*, T. 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 258–265 = in *Baltistica*. 1 priedas, Vilnius, 1972, p. 66–72.
- Girdenis 2005 — Girdenis A., „Kirčiavimas“ in *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, red. V. Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005, §36–40, §70–77.
- Stundžia 2009 — Stundžia B., *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
- Stundžia 1995 — Stundžia B., *Lietuvių bendrinės kalbos kirčiavimo sistema*, Vilnius: Petro ofsetas, 1995.

Edmunds Trumpa / Edmondas Trumpa
(Latvijas Universitāte)

Par zilbes intonācijām latgalisko izlokšņu rietumu perifērijā

Augšzemnieku dialekta izlokšņu grupu robežjoslā var izšķirt trīs areālus: sēliskās izlokšnes, latgaliskās pārejas izlokšnes un latgaliskās izlokšnes. Dalījums pamatojams uz lauztās tonēmas klātbūtni noteiktajās vārda pozīcijās. Šo pozīciju vērtība ir nevienāda, tām piemīt savdabīga hierarhija: lauztā intonācija biežāk tiek izrunāta pēdējās vārda zilbēs — galotnēs (piemēram, lokatīvā), piedēkļos — šī pozīcija ir visstiprākā. Otrā pozīcija, kas lauztajai intonācijai mazāk labvēlīga, ir vienzilbes vārdu saknēs, kur vārda beigu līdzskaņi parasti ir nebalsīgi. Vēl vājāka ir daudzsilbju vārda sakne, ja tālāk seko nebalsīgais līdzskanis. Savukārt, ja nākamais līdzskanis ir balsīgs, šī pozīcija ir viena vājākajām. Pēdējā šajā hierarhijā ir zilbe, kurai tālāk seko cita zilbe ar lauzto intonāciju.

Kā liecina augšzemnieku dialekta rietumu daļas pētījumi, lauztā intonācija dažādās pozīcijās sporādiski var parādīties arī abu Daugavas krastu sēliskajās izlokšnēs (piem., Kušķis 1959: 78; Poiša 1999: 34, 37–39; Sarkanis 1993: 31). Taču šos gadījumus no lauztās intonācijas lietojuma latgaliskajos areālos šķir regularitāte. Latgaliskajā areālā ir iekļaujami tie apgabali, kuros lauztā intonācija pastāvīgi tiek izrunāta vismaz pirmajās divās stiprajās pozīcijās (skat. tabulu).

Pēc šādas klasifikācijas Līvānu⁴³⁶ izlokšnes lielākā daļa ir sēliskā, bet Gosporu, Lauru, Kusiņu, kā arī Auseikas (Nīcgale⁴⁴⁴) nelielais areāls piešķirams latgaliskajām pārejas izlokšnēm, kur lauzto intonāciju pastāvīgi izrunā 1. un 2. pozīcijā, turklāt ir skaidra tendence fakultatīvi (pēc brīvas izvēles) to izrunāt arī 3. pozīcijā. Atašienes⁴³² izlokšnes latgaliskās īpatnības vēl stiprākas: tajā lauzti intonētas zilbes parādās 1., 2. un 3. pozīcijā, bet nereti gadās, kad šo intonāciju izrunā arī 4. pozīcijā. Savukārt „īstajās“ latgaliskajās izlokšnēs lauztā tonēma no zilbes pozīcijas ir mazāk atkarīga.

Tātad, ja piederību vienai vai otrai izlokšņu grupai nosaka prosodiskās īpatnības (zilbes intonācija), ir jābalstās ne vien uz atsevišķām pozīcijām (sal. Latkovskis 1933: 101–104), bet arī jāpēta zilbes intonāciju sistēmas uzbūve: jāsavāc un jāsaklasificē cik vien iespējams vairāk vārdu, kam ir atšķirīgs zilbju skaits, fonēmu un morfēmu sa-

stāvs (piemēram, vārdi *malka*, *galva*, *galds* un *galda* intonāciju variantu ziņā var būt ļoti neviendabīgi, lai arī pēc pirmā iespaida — visiem zilbes centrā ir tautosillabiskais savienojums *al* ar vienādu nekrišošo tonēmu — tie izskatās identiski).

Tabula. Lauzti intonēto pozīciju hierarhija un augšzemnieku dialekta izlokšņu grupu klasifikācija (+ — lauztā intonācija ir raksturīga; +/- — tendence lauzto intonāciju izrunāt; - — lauztā intonācija nav raksturīga; - (/+) — sporādiskā (nesistemātiskā) lauztās intonācijas izruna)

		Lauzti intonēto zilbju pozīcija				
		Galotne vai pēdējās zilbes piedēklis (1. pozīcija)	Vienzilbes vārda sakne (2. pozīcija)	Daudzzilbju vārda sakne pirms nebalsīgā līdzskaņa (3. pozīcija)	Daudzzilbju vārda sakne pirms balsīgā līdzskaņa (4. pozīcija)	Divas lauztās zilbes intonācijas vārdā (5. pozīcija)
Augšzemnieku dialekta izlokšņu grupas	Sēliskās izlokšnes	- (/+)	- (/+)	- (/+)	- (/+)	-
	Latgaliskās pārejas izlokšnes	+	+	+/-	+/-	-
	Latgaliskās izlokšnes	+	+	+	+	+/-

Jāievēro, ka tādās latgaliskajās pārejas izlokšnēs kā Atašiene₄₃₂, nekrišošajai tonēmai (fonoloģiskajai zilbes intonācijai) mēdz būt lauztā un nelauztā tipa pozicionālie tonēmu varianti jeb alotoni, bet atsevišķi tie jaunas tonēmas nerada (salīdzināšanai: latviešu literārajā valodā fonēmas *n* pozicionālais variants jeb alofons pirms *k* un *g* tipa patskaņiem ir velārais *ŋ*, kas atsevišķu fonēmu neveido). Tādējādi nevar pat teikt, ka šajā izlokšnē pastāv gan lauztā, gan kāpjošā intonācija. Ir stiprās pozīcijas, kur lauztās tonēmas tiek skaidri izrunātas, un vājās, kur to pazīmes tiek neitralizētas. Lauztā tipa alotons, kas nereti fonētiski ir pietiekami spilgts, lai kontrastētu ar krišošās tonēmas alotoniem, šeit uzskatāms par pamata alotonu, tas regulāri parādās latgaliskajām izlokšnēm vismazāk marķētajā, ierastākajā konsonantiskajā apkaimē — pirms nebalsīgajiem līdzskaņiem.

Sandra Ūdre
(Rēzeknes Augstskola)

Vārdrindas ar *ni* — *ni* frazeoloģiskās potences

Strādājot pie „Latgales lingvoteritoriālās vārdnīcas“ (2012) šķirkļa „ni pīna, ni galis“ (Eiropas valodās populāra frazeoloģisma ar nozīmi ‘nenosakāms, neizdevies’ latgaliskais ekvivalents), atklājās latgaliešu tekstiem raksturīga tendence: vārdrindu ar *ni* — *ni* dominējošais lietojuma biežums dažādos komponentu leksiskajos variantos. Šī pētījuma mērķis — raksturot to sistēmiskās attieksmes un ideomātiskuma pakāpi. Šķirkļa izstrādē izmantotie materiāli papildināti ar ekscerptiem no latgaliešu sadzīves tematikas lugām (20. gs. sāk. — 21. gs.).

Šajās konstrukcijās dominē komponentu polaritātes sēma. Par komponentiem funkcionē antonīmu pāri: *ni suoku, ni beigu; ni austrumi, ni vokori; ni dīnu, ni nakti; ni sylts, ni solts; ni ar lobu, ni ar slyktu; nav ni boguots, ni nabogs; ni pi Dīva, ni pi valna; ni ar sīvu, ni bez sīvys; ni laiceigi, ni myužeigi; ni pošam, ni cytam*; arī metonīmiska pārnesuma ceļā kļuvušie *naleidzēs ni Dīvs, ni krīvs*; arī kontekstuālie sinonīmi kā *ni pi Felikša, ni pi tevis*. Kopīgā dominējošā sēma un vienas struktūras modelis ļauj tos atzīt par viena frazeoloģisma daudzajiem leksiskajiem variantiem, reizē demonstrējot lietojuma oriģinalitāti.

Arī gadījumos, kad neiespējams veidot vārdrindas ar polāriem komponentiem, mēdz izmantot semantiski „tukšu“ otro komponentu. Tas vēl spilgtāk atklāj runātāja pieradumu lietot šādas konstrukcijas, demonstrējot savdabīgu individuālā stila manieri. Par „tukšo“ komponentu šādos gadījumos funkcionē sinonīms (*ni carāts, ni gaideits; ni žāluojuos, ni teicēs*); tās pašas saknes vārda atkārtojums (*(naturēt) ni kolpu, ni kolpyuņu*); vienas tematiskās grupas vārdi (*ni potoru gromotas, ni rožancas*) vietniekvārds (*ni tī bejuse, ni kuo*); palīgverbs (*ni kust, ni ir*), elipses veida izlaidums, kad konstrukcija lietota, neskatoties, ka otrs komponents nav atrasts (*ni skreiveru, ni..*).

Vilma Zubaitiene / Vilma Zubaitienė
(Vilņas Universitāte/ Vilniaus universitetas)

Kristijono Gotlybo Milkaus gramatikos (1800) santykis su Povilo Ruigio (1747) gramatika

Pranešime tiriamas 1800 metais Karaliaučiuje kartu su žodynu išleistos Kristijono Gotlybo Milkaus gramatikos (toliau — *MG*) santykis su pagrindiniu šaltiniu — Povilo Ruigio gramatika (toliau — *RG*). Pratarėje Milkus nurodo, kad *RG* paremta „tikrai mokslinėmis gramatikos žiniomis“. Dauguma pamokslininkų ir precentorių iš jos mokėsi lietuvių kalbos, todėl pageidavo, kad jos būtų ir toliau laikomasi: „Sie iſt mit wirklich gelehrter grammatifcher Kenntnis abgefaſt; die meiſten Prediger und Præcentoren hatten nach derſelben das Littauifche gelernt, und wũnſchten daher, das ſie beybehalten wũrde“ (*MG VI*). Milkaus tikslas buvo pašalinti kai kuriuos trūkumus ir pataisyti netikslumus, pridėti gausias pastabas ir įterpti naujų paradigmų. Daugiausia naujų taisyklių pateikiama aiškinant veiksmažodžius (*MG VI*).

Nagrinėjant *MG* ir *RG* skirtumus aptariama šių gramatikų struktūra, Danieliaus Kleino gramatikų (1653, 1654) įtaka, pavyzdžių atranka, ieškoma fonetikos, morfologijos ir sintaksės dalių papildymų motyvacijos ir šaltinių.